

- війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин, 2010.
23. Артем'єв І.М. В ефірі партизани. – М., 1971.
 24. Курас І., Кентий А. Штаб непокоренных (Український штаб партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни). – К., 1988.
 25. Кентий А., Лозицький В. Радянські партизани. 1941 – 1944: світло і тіні. – К., 2010.
 26. Черниговщина в період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 гг.): Сб. док. и мат. – К., 1978.
 27. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К., 1949.
 28. Ковпак С.А. Від Путівля до Карпат. – К., 1973.
 29. Лист командування Путивльського об'єднаного партизанського загону секретарю ЦК КП(б)У тов. М.С. Хрущову // Фонди НМІВВВ. – КН-11358. – Д-1987.
 30. Сабуров О.М. Відвойована весна. – К., 1980.
 31. Мауїт П., Хабло А. Говорит Большая земля. – К., 1990.

Bilous O.P. The Problem Questions of the Activity in the Period of Making the Soviet Partisan Formations in the North-Eastern Ukraine. In the article is analysed the creation of the Soviet partisan movement in Ukraine: the role of the Central Committee of the Ukrainian Communist Party and the People's Commissariat of the Internal Affairs in the formation of the partisan detachments on the territory of the North-Eastern Ukraine, the attitude of the local inhabitants to the resistance movement; the tragedy of the villages of that region as the result of the partisan struggle.

Key words: resistance, partisan movement, partisan detachment, the North-Eastern Ukraine.

О. Г. Перехрест

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО Й УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШІ ПОВОЄННІ МІСЯЦІ

У статті аналізується комплекс чинників, які визначали характер і зміст взаємовідносин західноукраїнського селянства й учасників українського визвольного руху в період німецько-радянської війни та перші повоєнні місяці.

Ключові слова: західноукраїнське селянство, український повстанський рух, взаємовідносини, земельна реформа, продовольча, матеріальна і моральна допомога, мобілізація, злочинні дії.

У контексті аналізу соціального становища українського села періоду німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. важливим є питання взаємовідносин між західноукраїнськими селянами та учасниками українського визвольного руху. Окремі його аспекти вже одержали висвітлення в науковій літературі [1], але до цих пір у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні публікації, в яких би розглядався цей сегмент історії українського селянства. З огляду на сказане, метою цієї статті є аналіз комплексу чинників, котрі визначали характер і зміст взаємовідносин західноукраїнського селянства й учасників українського визвольного руху.

Чисельність і популярність українського повстанського руху серед населення західноукраїнського регіону були визначальними чинниками у взаємовідносинах тамтешнього селянства з його учасниками. Більшість селян Галичини та Західної Волині підтримали ОУН та, створену нею й діючу під її керівництвом, УПА. Дослідники подають різні дані про чисельність УПА. Так, І. Патриляк зазначає, що за, оцінками сучасних науковців, уже на травень 1943 р. в УПА налічувалося 35 – 50 тис. бійців, а звіти радянських партизанів за березень 1943 р. подають ще більш вражаючу цифру – 80 – 100 тис. стрільців та старшин [2, 19]. І. Білас вважає, що на початку 1944 р., коли чисельність УПА була найбільшою, в її загонах налічувалося близько 45 тис. осіб [3, 245]. Дослідник історії і діяльності УПА П. Мірчук писав, що «в шквлі приходу більшовиків на

західноукраїнські землі кількість бійців УПА доходила до 80 тис. українців і 20 тис. чужонаціонального елементу» [4, 51]. В. Косик вказує, що, за даними підготовленої німецькими службами у листопаді 1944 р. пам'ятки про УПА, вона мала 60 тис. озброєних вояків [5, 445]. УПА була фактично селянським військом – селянський елемент у ній сягав 70 – 75% [2, 26]. Її загони тією чи іншою мірою контролювали територію площею до 150 тис. км кв., на якій проживало 15 млн населення [6, 19].

У програмних документах, а головне – у повсякденній діяльності, керівництво ОУН приділяло першочергову увагу саме селянству й розв'язанню аграрного питання. У «Нарисі проекту Основних Законів (Конституції) Української Держави», підготовленому в довоєнний період М. Стіборським, питання, пов'язані з землею, окреслювалися наступним чином: «Велика приватна земельна власність заборонена в Українській державі. Право на володіння й користування землею належить тим, що на ній працюють. Основним типом земельного устрою Держави є трудове середнє селянське господарство» [7, 23]. Таким чином, соціальною опорою нової держави мало стати середнє, заможне селянство.

Виразно революційними ідеями пройнята концепція під назвою «Основні тези націоналістичного земельного програму». Визначаючи юридичні основи нового аграрного порядку, автори документа наголошували: «Право на землю дає не праця на ній, а кров, пролита в обороні, права даної нації суверенно розпоряджатися тою землею, безнастанна боротьба за досягнення і скріплення того права і творча праця на цій землі для добра свого народу, своєї нації, яка є самотнім цілковитим справжнім власником цієї землі протягом віків». Передбачалося відібрати землю у всіх чужинців, які заволоділи нею, скориставшись тимчасовою слабкістю української нації, а також тих українців, які будуть дотримуватися нейтральності у боротьбі за волю. Водночас ті чужинці, які зі зброєю в руках боротимуться за українську державність, одержать таке ж право на землю, що й українці. Всі відібрані землі перейдуть до Українського Національного Земельного Фонду (УНЗФ).

Власне земельна реформа базувалась на засадах соціальної справедливості та рівних можливостей. У всіх, хто володів земельними ділянками, що перевищували розміри середнього господарства, надлишок мав бути відібраним безоплатно й переданий до УНЗФ. Те саме чекало на земельні угіддя тих, хто не працював на землі особисто. Натомість всі малоземельні й безземельні хлібороби-українці наділятимуться безоплатно землею в такій кількості, щоб вони мали «міцні, середні господарства». Встановлену норму наділу не може перевищувати жодне приватне господарство.

У спадщину дозволятиметься передавати лише весь наділ, причому батьки мали заздалегідь підготувати спадкоємця, забезпечивши його фахову підготовку у рільничій школі. Передбачалося, що держава братиме на себе зобов'язання «дбати про організацію фахових шкіл, проведення комасації (польс. komasacja – з'єднання, укрупнення. – О. П.) й меліорації й допомагати утворенню спілок приватних власників, що повставатимуть для закладання тракторних пунктів та машинно-тракторних станцій, опертих на кооперативних або секційних підставах», а також «про піднесення якості господарювання, забезпечення села дешевим кредитом, підтримку самоосвітніх установ та будову народних домів, шкіл і шляхів, однак за участю самих сільських громад». У недбалих приватних господарів земля відбиратиметься на користь інших. Земля стане предметом передачі і купівлі та продажу, але в таких межах, щоб у руках одного господаря не скупчувалося землі понад

норму. Селяни мали право на утворення кооперативів та спільних господарств (колективів) [7, 87, 88].

Разом з тим, українські націоналісти не відкидали того позитивного, що напрацював радянський устрій та інші режими. Так, І. Міtringа, враховуючи ситуацію на сході України, обстоював право на існування колективної форми господарювання на селі, яку вважав не більшовицьким винаходом, а соціальним здобутком давніх часів, описаних утопістами й кооперативними теоретиками. Перевагою колгоспів, які в майбутній Українській Державі повинні набути нового змісту, він вважав дух колективізму, можливість шляхом спільної праці навчити селян мислити інтересами цілої держави, що сприятиме зростанню національної свідомості [8, 100].

Головна Команда УПА у середині серпня 1943 р., проголосивши себе «найвищою й одиноко-суверенною владою» на, звільнених від німецької і радянської влади та польських колоністів, теренах, задекларувала ставлення до селянства й Української повстанської армії. У серпні 1943 р. з'явився текст відозви «За що бореться УПА?», в якій вже в першому пункті вказувалося: «За знищення большевицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускати-меться індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян» [9, 4]. Серед першочергових заходів було запровадження приватної власності українських селян на землю. 15 серпня 1943 р. з'явилося розпорядження ГК УПА за підписом «Клима Савура» (Д. Клячківського), в якому вказувалося, що всі землі України, з їх наземними та підземними багатствами належать українському населенню й стверджувалося, що ліквідується остаточно колгоспна система і частина колгоспної власності передається селянам, а також у їхню власність переходять усі землі колишніх землевласників і польських колоністів [10, 96]. У розпорядженні також стверджувалося, що «Нормою наділу для одноосібних приватних господарств має бути така кількість землі, яка, з одної сторони, давала б змогу проводити повні самовистарчальне господарство, а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї... Якщо більшість колгоспу не бажає собі розподілу колгоспу на приватні одноосібні господарства, то колгоспникам залишається дальша колгоспна господарка на артільних засадах. Такий колгосп є виключно власністю членів даного колгоспу» [11, 203].

Цілком очевидно, що програмні засади УПА адекватно відбивали сподівання селянської маси на власну землю, а форми і засоби її обробітку при цьому були вже принципово не такі важливі. У вересні 1943 р. у контрольованих УПА районах розпочався розподіл вільних земельних угідь обраними по селах земельними комісіями [2, 20]. Відчуваючи себе справжніми господарями краю, упівські загони, що діяли в межах так званої «Колківської республіки», ще влітку 1943 р. взяли на себе охорону селян та урожаю, який вони збирали. «УПА залізним кордоном загородила вступ усім займам на українські лани. Під охороною УПА люди живуть і молотять своє збіжжя. Декуди німці, щоб захопити збір у свої руки, посилають на поле польських наймитів, даючи їм зброю в руки. УПА завжди збіжжя відбиває, нагороджуючи смертю на місці вірних виступників Гітлера» [13, 42]. У «Нарисі історії боротьби української повстанської армії (УПА)» Г. Левенка зазначається: «... Літом 1943 р. розгоряються на Волині запеклі бої з німецькими відділами за збір урожаю. Луччина, Горохівщина, Дубенщина, Ровенщина, Крем'яччина перетворюються

в одно велике поле бою за хліб. Німці мобілізують до цієї кампанії великі піші, панцерні та летунські сили. З цієї акції УПА вийшла переможцем та забезпечила для себе і населення понад 75% збору» [14, 47].

Щоб захистити цивільне населення від нападів польських загонів та німецьких підрозділів ГК УПА організувала місцеву самооборону. Цьому присвячено окремий наказ Клима Савура від 30 серпня 1943 р., в якому зокрема наголошувалося: «Кожний надрайон, район, село повинно стати військовим табором, а весь народ, здібний до оборони і наступу – вояками». У спеціальній інструкції «Самооборона» містилися рекомендації стосовно того, як уникати зустрічі з ворогом, споруджувати схованки, загородження, барикади, траншеї тощо, житла під землею [14, 135-140]. Тісний зв'язок з сільським населенням підтримували й інші самостійницькі формування.

Командування УПА намагалося знайти у селянства розуміння того, що вона бореться за їх корінні інтереси, а тому вимагає матеріальної і моральної підтримки. Утримуючи повноту влади й розбудувавши власну адміністрацію, керівництво самостійницького руху запровадило на території «Колківської республіки» бофони – своєрідну форму позики – облігації, що видавалися населенню як підтвердження грошових внесків у «Бойовий фонд» УПА. Існував також диференційований натуральний податок: за умови, що господар володів понад 5 га землі, він мав здати 5 кг м'яса, 2 кг смальцю, 10 кг борошна і ярини. Бідні родини звільнялися від обов'язкового податку, але могли робити добровільні внески [15, 77, 78].

Господарські підрозділи ОУН і УПА, враховуючи складність ситуації, мали дбати про запаси харчів, особливо на зимовий час. 27 жовтня 1943 р. організаційний реферат Крайового Проводу ОУН видав наказ обласним, окружним і повітовим провідникам, у якому наголошувалося: «В зв'язку з тяжким майбутнім харчовим положенням і можливістю знищення нагромаджених хлібних резервів..., приступити до творення збірних і індивідуальних захистів, що служитимуть засобами прохарчування не тільки Організації, але й загалові українського громадянства в скрутний час дальших воєнних перипетій. В виду передбачаючих різних політичних можливостей (відворот німців, евакуація, нищення матеріальних дібр), зобов'язую всі клітинні проводи Організації заініціювати і розгорнути відповідні збіркові дії заготовки і скритого магазинування всяких сільсько-господарських ресурсів (збіжжя, бараболі, круп, муки, товщів і ін.), що в найгіршому етапі воєнної кризи будуть відведені до послуг українського народу в боротьбі за фізичне забезпечення і самозбереження» [16, 8]. Наведен характерний приклад того, як виконувалося це розпорядження. Під час допиту в органах НКВС, секретар господарчого Колківського району Д. Загоровець свідчив: «У с. Копилля було викопано 7 бункерів. Заклали туди близько 450 центнерів жита, 45 центнерів борошна, 300 кг сухарів, центнер маку, 68 вичинених конячих шкур, 7 операційних столів, лікарняні ліжка і медикаменти. Все заготовлялося під керівництвом райпроводу ОУН» [15, 80]. Про вагу харчових продуктів свідчить те, що їх нецільове використання могло стати приводом для покарання.

Без підтримки значної частини населення, УПА не змогла б діяти доволі результативно. Та чи могло бути по-іншому, коли у повстанських загонах воювали батьки, сини, брати, сестри тих, хто залишився вдома? Нелегко доводилося мешканцям сіл, над якими тяжіло непосильне ярмо контингентів, реквізицій, фізичних розправ з боку окупантів. Вимагали свою долю радянські партизани і польські бойовики. І все ж таки в Західній Україні саме УПА вважали «своєю» армією.

Сільське населення Західної України постійно надавало продовольчу, речову, транспортну та іншу допомогу повстанцям. За свідченням одного з керівників УПА – начальника оперативного відділу М. Омелюсіка, «операції і саме існування відділів УПА були можливі тому, що все населення дуже сприяло тому рухові та охоче давало всяку допомогу... Треба було подивляти ту готовність селян допомогти чим можна, хоч вони за зв'язки з УПА та за те, що давали харчі, підводи, або нічліг, чи притулок для ранених, – наражувалися на знищення при більшій акції поліції. Все населення активно допомагало чим могло, і це була велика власне потенція УПА. Транспорт для перевезення та пересування загонів УПА мобілізували з сіл. Траплялися, що мобілізувалися для перевезу хури з цілих сіл (200 – 300 хур). Цей апарат функціонував дуже чітко. В одну осінню ніч можна було зробити 80, а то й 100 км, бо хури на певних етапах підготовлялися задалегідь... Не маючи баз постачання та підтримки з боку держави, мусили спиратися виключно на місцеві господарські засоби, як харчування, так і різні господарські речі – взуття, одяг тощо. Правда, було організовано досить багато різного роду майстерень по цілому терені, однак вони не могли забезпечити потреби... Приймаючи до уваги, що перед тим людиність та господарські об'єкти були пограбовані спочатку більшовиками, а потім німцями, війська УПА мали в дечому недостачу, але вони не голодували. Одяг – свій, що здобули (німецька і радянська форми)... харчові засоби перевозилися з південних багатших районів на Полісся... До шпиталів на Полісся доставляли овочі та пшеничну муку... Часто приходилось робити реквізиції продуктів за допомогою зброї з німецьких господарських об'єктів... В УПА були великі проблеми з медичним обслуговуванням. Допомагали виліковувати поранених місцеве населення, приймаючи до себе та доглядаючи» [17, 332-334].

Ось що писав відразу по свіжих слідах подій (у 1945 р.), які пережив і які значною мірою «співтворив», один із провідних членів ОУН М. Лебедь: «В тому часі весь український народ бере участь у боротьбі. З цього погляду таких часів давно уже не було в історії українського народу. Їх можна порівняти хіба тільки до часів Хмельниччини. Немає партій, груп нейтральних. Чоловіки і жінки, старі і молоді працюють та борються в міру своїх сил, здібностей та фахового знання, проти німецького насильства в обороні життя й майна, гідності та національної честі. Село б'юкує місто, де стаціонує ворог, не доставляє харчів. Розбудовується далі ширше власний промисел. Старші гарбарують шкіри, варять мило, шиють чоботи, виправляють полотна, фарбують, шиють одяги, виготовляють бандажі. Дівчата несуть санітарну поміч, організують польові шпиталі, збирають лікувальні зела, харчі, виконують стежну і зв'язкову працю. Студенти медицини під рукою відомого хірурга вишколюються на польових військових лікарів; інші ведуть культурно-освітню та пропандивну працю, закладають самоосвітні курси... аптекарський відділ виготовляє ліки, ін'єкції... Шкільний інспекторат працює над виготовленням навчального матеріалу та виданням шкільних підручників.

Земельно-господарський відділ має багато турбот і праці з розподілом землі. Селянин оре землю, молотить збіжжя, ховає його старим випробуваним козацьким звичаєм у землю, забезпечує, щоб не загнило, а вночі їде з підводою, щоб довести зброю, харчі для відділів, інші магазинують у запасних лісних криївках, знаних тільки господарським референтам УПА. Їдуть довгі валки в різні сторони, минають села польовими шляхами, обмінюються здалека гаслами, гальпопом ретинають головні шляхи і пропадають у нічній темряві. Це україн-

ська повстанська моторизація. Вона йде дуже справно, хоч шляхи її довгі, а контролю ворожа пильна. Полісся доставляє рибу, гриби. Дубенщина – овочі. Матері сушать хліб, гриби, м'ясо, овочі, що можуть пролежати в землі кілька років, то хтозна, як буде за рік – два» [18, 74-75]. Зважаючи на обмежені можливості, розорених війною селян, українські самостійницькі формування часто здійснювали «господарські операції» для поповнення запасів харчових продуктів, медикаментів, амуніції, зброї нападаючи на німецькі склади і бази.

Невпинне просування німецько-радянського фронту на захід підштовхнуло ОУН(Б) до більш інтенсивних контактів з німецькими чинниками. Згідно з безрезультатними домовленостями 1944 р., між гітлерівськими спецслужбами та УПА, в обмін на розвідувальну інформацію, відмову від нападів на німецькі підрозділи, гітлерівці обіцяли зброю і «припинення різного роду самовільних реквізицій» [19, 194]. Ще раніше, у лютому, в одному з наказів УПА йшлося про реквізицію продуктів харчування на потреби Вермахту. Очевидно, у такий спосіб повстанці регулювали обсяги вилученої продукції й отримували взаємін зброю і боєприпаси [20, 1].

Коли ж окупанти вдавалися до карально-репресивних дій, українські повстанці відповідали збройною силою. Прикладом можуть бути сутички групи «Саблюка», що відбила експедицію німців, які планували спалити с. Лисовірка Городоцького району Кам'янець-Подільської області, а також напад согни «Довбуша» і «Сокола» на німецький підрозділ, який готував розправу над мешканцями с. Пирогівка (Вінковецький район тієї ж області). Один з командирів групи «Турів» В. Новак згадував: «Передусім відділи УПА насакували на німецькі валки постачання та магазини, щоб здобути амуніцію, кращу зброю й військовий наряд. Відділам УПА доводилось теж ставати в обороні населення, коли німецькі інтенданти чи «мародери» грабували селян [21, 59-61].

Слід визнати, що селяни добре усвідомлювали, хто їх вороги, а хто друзі. Від гітлерівців вони намагалися сховати все, що могли: відступаючи, окупанти цинічно й безоглядно грабували українське село. Досить стримано мешканці західноукраїнського регіону ставилися до радянських партизанів, які репрезентували більшовицьку ідеологію і сталінський режим. Командир партизанського загону ім. С. Будьонного І. Артюхов, що оперував на Волині та на Львівщині, скаржився, що місцеве населення, особливо в Галичині, повністю підтримує націоналістів. А заступник начальника УШПР І. Старинов з розпачем казав: «Четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого становища, як у звільнених районах Тернопільської області» [19, 209-210].

Натомість командир групи, що рейдувала Поділлям, Саблюк (О. Качан) у звіті писав про своє враження від зустрічей з місцевим населенням: «До нас ставилися з острахом і співчуттям. Дуже сердечно вітали в тих теренах, в яких діяли за німецької дійсності. Гостили, чим могли. В нових теренах (тобто визволених від окупантів. – О. П.) відносилися з недовірою. Тому що чули вже про бандерівців від більшовицької пропаганди» [21, 122, 123]. Вірогідно, селяни дізнавалися про «надужиття» (особливо Служби безпеки ОУН) не лише від більшовиків. Багато з них мали власний досвід «спілкування зі співробітниками СБ ще в період окупації. Будь-який спротив селян під час реквізиції чи будь-яких інших заходів, допомога радянським партизанам суворо каралися.

Водночас мала місце й практика примусового залучення сільського населення, зокрема молоді до лав УПА та запровадження в її формування залізної дисципліни. Так, згідно з одним із перших розпоряджень ГК УПА від 15 травня 1943 р., на землях, підпорядкованих УПА,

встановлювалися воєнно-польові суди і революційні трибунали, на які покладалося завдання забезпечити безумовне виконання кожним громадянином розпоряджень ГК УПА як найвищої і єдино суверенної влади в Україні. У цілому розпорядження встановлювали 15 можливих дій і вчинків, котрі за законами воєнного часу мали каратися смертю. Зокрема смертній карі підлягали ті, «хто зобов'язаний до військової служби в Українській повстанській армії – не хоче прийняти зброї до рук і воювати проти ворога і цим послаблює оборонну силу українського народу», а також ті, «хто самовільно покидає лави Української повстанської армії або відділу, до якого призначений», як ті особи, «хто має намір ухилитися від обов'язку чи праці взагалі або у відділі чи місці праці зокрема» [22, 60]. В інформації М. Хрущова, адресованій Й. Сталіну 4 березня 1944 р., повідомлялося, що у вересні 1943 р. ГК УПА «у районах Волині й Полісся були проведені мобілізації чоловічого населення й введення його в ліси. Оунівці шляхом агітації й застосування терористичних заходів до сімей і родичів ухилившись від мобілізації примусово втягнули в УПА значну кількість населення. . .» [23, 102].

Після визволення Червоною армією західних областей від нацистських окупантів тамтешнє селянство опинилося в не менш складному становищі. Селяни були вимушені коритися радянській владі й виконувати її розпорядження щодо військової повинності та боротьби з підпіллям ОУН – УПА, поставок сільськогосподарської продукції та участі в акціях на допомогу Червоній армії та ін., долучатися до, здійснюваних владними структурами, заходів із «радянзації» регіону. Водночас значна частина селян, незважаючи на категоричну заборону нової влади та репресії з боку радянських спецорганів, продовжувала свідомо симпатизувати учасникам українського визвольного руху й надавати їм продовольчу, матеріальну та іншу допомогу, за першої ж нагоди саботували заходи радянської влади. Частина селян робила це під страхом каральних акцій з боку ОУН – УПА, адже їх керівні органи категорично забороняли населенню виконувати розпорядження радянської влади, а тим більше співпрацювати з нею, погрожуючи за такі дії смертною карою.

Під час громадянського протистояння в західноукраїнському регіоні трагічні наслідки для селянства мала військова мобілізація до Червоної армії, яка, крім прямого призначення – поповнення фронтових частин, була спрямована й на позбавлення ОУН і УПА потенційних людських ресурсів для формування повстанських загонів. ОУН – УПА застосовували тактику зриву радянської мобілізації як агітаційно-роз'яснювальними засобами, так і погрозами та каральними акціями щодо тих, хто погоджувався стати червоноармійцями та їхніх родин. Наприклад, на території Тернопільської області упівці в другій половині серпня – на початку вересня 1944 р. провели ряд сільських сходів та мітингів, на яких місцевому населенню заборонялося вступати до Червоної армії [24, 111; 25, 330]. У Межирицькому районі Ровенської області пропагандисти УПА, закликаючи сільське населення саботувати призов до Червоної армії, попереджали, що сім'ї осіб, які з'являться до райвійськкомату, будуть знищуватися. Внаслідок проведеної оунівцями роботи, із 543 осіб, зобов'язаних прибути до райвійськкомату до 5 березня 1944 р., з'явилося лише 299, а з ряду сіл району взагалі не з'явився жодний призовник. У Здолбунівському районі цієї ж області на початку березня 1944 р. підлягало мобілізації 700 осіб, однак у визначений термін на збірний пункт з'явилося лише 18 осіб [10, 215-216]. До другої декади квітня 1944 р. у лісах, на межі Ровенської та Тернопільської областей,

розташовувалося кілька таборів із місцевими чоловіками, які переховувалися від мобілізації до Червоної армії [9, 419]. Про ефективність подібних пропагандистських акцій, проведених на території Дрогобицької області в 1944 р., свідчить те, що там, станом на 31 серпня 1944 р. не з'явилися на призовні пункти й ухилилися від мобілізації 8818 осіб, із 59196 взятих на облік [10, 283-284].

Нерідко упівці вдавалися до превентивних дій на випередження й проводили власну мобілізацію. Так, наприклад, Мізоцьким райвійськкоматом Ровенської області на 3 березня 1944 р. було оголошено призов військовозобов'язаних у населених пунктах Мізоч, Белашів і Дермань. Дізнавшись про це, упівці в ніч на 3 березня направили в названі села озброєні групи, які оголосили населенню, що «мобілізація в Червону армію припинена» і провели мобілізацію всього чоловічого й частково жіночого населення в загони УПА. Усі мобілізовані були забрані до лісу, а на призовний пункт райвійськкомату з цих сіл не з'явилася жодна людина [10, 213]. Подібні акції мали місце в інших районах західних областей України.

Варто зазначити, що в багатьох випадках упівці заздалегідь готувалися до зриву радянських мобілізацій і оперативного проведення своїх. Не поодинокими були випадки, коли упівські загони перехоплювали колони військовозобов'язаних, які рухалися на призовні пункти військкоматів, а то й колони вже мобілізованих до Червоної армії й забирали їх до загонів УПА. Так, наприклад, було вчинено 12 березня 1944 р. з групою військовозобов'язаних у кількості 75 осіб із с. Сухівці Клеванського району Ровенської області [10, 216].

Однак протидія з боку ОУН і УПА не могла перешкодити радянським військовим структурам провести в західних областях масову мобілізацію населення, насамперед сільського, до Червоної армії. У деяких західних регіонах мобілізація сільського контингенту мала тотальний характер, зокрема на Волині, де мобілізували 16% населення [25, 198]. До кінця вересня 1944 р. в областях Львівського військового округу до радянських Збройних сил були призвані 525898 військовозобов'язаних, у більшості селян, що свідчило про високі темпи скорочення кількості потенційних бійців УПА в західному регіоні України [25, 330; 26, 339].

Про масштаби з ухилень від мобілізації і дезерції в Західній Україні свідчить те, що лише в 1944 – 1945 рр. радянськими органами безпеки, під час проведення каральних операцій проти учасників українського визвольного руху, було затримано 96988 дезертирів із Червоної армії та втікачів від призову [27, 422].

В умовах громадянського протистояння в західноукраїнському регіоні чимало селян загинуло в результаті дій вояків ОУН – УПА. Націоналісти, особливо відділення Служби безпеки ОУН – УПА, жорстоко розправлялися з тими селянами, які співпрацювали з радянською владою, насамперед керівниками сільських органів влади та сільськими активістами, сім'ями тих мобілізованих до Червоної армії, які проігнорували їхні вимоги бойкотувати призивну кампанію, а також з тими, хто не виконував їхні накази і розпорядження. Наведемо лише декілька характерних прикладів із багатьох подібних, що мали місце в усіх західних областях упродовж 1944 – 1945 рр. Так, на території Ровенської області за січень – лютий 1944 р. збройні формування УПА провели в селах 64 акції, знищивши понад 500 представників радянської влади, а також здійснили 174 акти індивідуального терору, вбивши 464 місцевих активісти та членів їхніх родин [9, 418-419]. У серпні 1944 р. в Помор'янському районі Львівської області було знищено керівний склад 8 сільських рад [10, 264]. Упродовж вересня – жовтня 1945 р. у Дрогобицькій області було здійснено 85 нападів

на сільських посадовців та активістів, зокрема вбито 25 голів сільських рад [10, 490].

Безвинні мирні селяни масово гинули під час боротьби радянських каральних органів проти українського національно-визвольного руху. Так, 22 жовтня 1944 р. у селі Кривеньке Пробижнянського району Тернопільської області керівники загону військ НКВС Полянський і Молдаван, не виявивши в с. оунівської боївки, перебуваючи в нетверезому стані, розстріляли ні в чому не винних 10 селян і спалили 45 будинків з надвірними будівлями, домашнім майном і великою кількістю намолоченого хліба [10, 307-308]. Подібних випадків було чимало. Лише упродовж липня і серпня 1945 р. у Волинській, Львівській, Станіславській і Дрогобицькій областях мали місце 128 випадків злочинних акцій радянських каральних органів щодо безвинних селян. За їх здійснення, за період з 1 січня до 1 вересня 1945 р., у цих областях особливими інспекціями та прокурорами УНКВС, УНКДБ та військ НКВС до кримінальної відповідальності були притягнуті й засуджені 117 осіб військовослужбовців внутрішніх і прикордонних військ, 103 особи працівників НКВС і 14 осіб співробітників НКДБ, крім того, притягнуто до дисциплінарної відповідальності 277 осіб [10, 477].

Значними були втрати селян, членів ОУН та вояків УПА під час протистояння між підрозділами військ НКВС і НКДБ та учасниками самостійницького руху в 1944 – 1945 рр. Саме ці роки були найкривавішими у понад десятилітній (після закінчення війни) боротьбі українських націоналістів. За цей час підпілля ОУН і УПА здійснило 6600 акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39773 каральні операції. Під час боїв, облив і блокад у 1944 – 1945 рр. загинуло (за радянськими даними) 103313 підпілляників, 110758 потрапили в полон, 50058 прийшли до органів НКВС повинитись. Щоправда, наводячи ці показники, дослідники І. Патриляк і В. Трофимович вважають цифру офіційної статистики про втрати підпіллям за два роки понад 260 тис. осіб завищеною, і зазначають, що вона може бути пояснена тільки тим, що до повстанців записували також убитих під час каральних операцій мирних мешканців [27, 422-423].

Трагічною була подальша доля заарештованих. Частина найбільш активних членів оунівських та упівських формувань, за звинуваченнями у тероризмі та вбивствах, засуджені до смертної кари, а більшість, у тому числі й дезертири з Червоної армії та втікачі від призову до неї, засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

Щоб підірвати соціальну базу УПА, радянські спецслужби в 1944 – 1945 рр. здійснили масову депортацію «членів родин» оунівців, вояків УПА, УНА і УНРА. У 1944 р. із 7 областей (Ровенської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Дрогобицької) у східні райони СРСР були вивезені 12762 особи, а в 1945 р. – 17487 осіб, більшість яких були селяни [28, 122].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що на різних етапах війни ставлення сільського населення до українського визвольного руху та стосунки між селянами й збройними формуваннями, які представляли цей рух, не були однозначними. На них впливали чинники, зумовлені розвитком подій на фронті, політикою окупаційних властей стосовно селянства, впливом на нього політичних сил, які очолювали український визвольний рух, ставлення самих учасників руху до селян. Негативні явища, що мали місце у взаємостосунках представників руху з селянством, певною мірою послаблювали ефективність його боротьби. Разом з тим незаперечним фактом є те, що без опори на селянство, насамперед його людські та матеріальні ресурси, без його різнобічної допомоги та сприяння український визвольний рух фун-

кціонувати не міг би. Саме підтримка більшістю західно-українського селянства визначала історичне обличчя українського самостійницького руху в роки Другої світової війни. Водночас значна частина селянства на західноукраїнських теренах залишалася політично індиферентною стосовно нього й дистанціювалася від збройної боротьби, сповідуючи стратегію виживання в складних умовах війни та перших місяців повоєнного відродження.

1. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993; Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999; Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. XX ст.: ідеологія та практика. – Львів, 2003; Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 2004. – № 5; Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 рр.). – Тернопіль, 2008; Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. – Тернопіль, 2008; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: в 2 кн. / Редкол.: В. Смолій та ін. – К., 2010. – Кн. 1; та ін.
2. Патриляк І.К. Радянські партизани і українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. II.
3. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К., 1994. – Кн. 1.
4. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942 – 1952. – Львів, 1991.
5. Косик В. Україна і Німеччина...
6. Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943 – 1959 / Ред. П. Сохань, П. Поточний та ін. – К.; Торонто, 2001.
7. Документи і матеріали з історії організації українських націоналістів. – Т. 7: Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП – ОУН) / Упор. О. Кучерук, Ю. Черченко. – К., 2002.
8. Орелюк С. Наш шлях боротьби. – Б. м., 1940. – Ч. 1.
9. Архів у 40-річчя Української Повстанської Армії. – Б. м., б. р.
10. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КГБ 1943 – 1959 / Ред. П. Сохань, П. Поточний та ін. – Кн. 1. – К.; Торонто, 2002.
11. Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1999. – Т. 4.
12. Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944 / Ред. П. Сохань, П. Поточний та ін. – К.; Торонто, 1999.
13. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1: Видання Головного Командування УПА / Ред. П. Сохань, П. Поточний та ін. – К.; Торонто, 1995.
14. Левенко Г. Нарис історії боротьби української повстанської армії (УПА) / Г. Левенко // Літопис УПА. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 1: Початки УПА; док. і мат. – Торонто, 1978.
15. Никончук О. Повстанська республіка на Волині // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк, 2005.
16. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 43.
17. Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 р. // Літопис УПА. – Т. 1: Волинь і Полісся...
18. Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. – Ч. 1: Німецька окупація України. – Дрогобич, 1993.
19. Кентій А.В. Двофронтна боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 р.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К., 2005.
20. ЦДАВОУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 106.

21. Кентій А.В. Українська повстанська армія...
22. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – К., 1999.
23. ОУН і УПА у Другій світовій війні. Документи і матеріали // УІЖ. – 1994. – № 6.
24. ОУН і УПА у Другій світовій війні. Документи і матеріали // УІЖ. – 1995. – № 2.
25. Україна і Росія в історичній ретроспективі: в 3 т. / Ред. В. Литвин, В. Смолий та ін. – Т. 2: Радянський проект для України. – К., 2004.
26. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1996.
27. Україна в Другій світовій війні... – Кн. 2. – К., 2011.
28. Вронська Т.В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в Західних областях України. – Х., 2008.

Perekhrest O.G. The West-Ukrainian rural and the Ukrainian Liberative Movement during the Period of the Great World War and the First postwar Months. In the article are analyzed some aspects, which defined the character and context of the relationships between the West-ukrainian rural and the participants of the Ukrainian liberative movement during the period of the Great World War and the first postwar months.

Key words: west-ukrainian rural, ukrainian liberative movement, relationships, land reform, food, material and moral help, mobilization, illegal acts.

С. М. Боган

СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА НАСЕЛЕННЮ ТА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМ НА ОКУПОВАНІЙ НІМЕЦЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1941 – 1943 рр.

У статті автор розглядає соціальну допомогу населенню та радянським військовополоненим, що здійснювали колабораціоністські органи місцевого самоврядування на окупованій німецькими нацистськими військами території України в 1941 – 1943 рр.

Ключові слова: соціальна допомога, управа, грошові виплати, військовополонені.

Соціальна допомога малозабезпеченим верствам населення з боку органів влади і місцевого самоврядування безперечно була і є однією з вагомих складових громадянського суспільства. Відтак, вивчення системи надання соціальної допомоги населенню і військовополоненим під час Другої світової війни в найскладніших умовах німецької нацистської окупації України має важливе науково-теоретичне і практичне значення. Метою цієї статті є аналіз діяльності органів місцевого самоврядування, господарських структур і громадських організацій на окупованій німецькими загарбниками території України у 1941 – 1943 рр.

Мета визначає наступні завдання: дослідити заходи з надання грошової, матеріальної й іншої соціальної допомоги населенню та військовополоненим; визначити коло суб'єктів, що надавали грошову, матеріальну та іншу соціальну допомогу; дослідити ставлення і участь німецьких окупантів в наданні соціальної допомоги населенню і військовополоненим; з'ясувати види та розміри соціальної допомоги; визначити категорії населення, що отримували соціальну допомогу.

Заполітизовані стереотипи і одіозне ставлення до колабораціоністської адміністрації та інших легальних структур, що діяли в період німецької окупації, не давали можливості зробити об'єктивне і неупереджене дослідження діяльності українських урядовців і громадських організацій, спрямованої на надання соціальної допомоги населенню та військовополоненим. Тема діяльності колабораціоністських органів місцевого самоврядування впродовж 1941 – 1943 рр. останнім часом розгляда-

лась в багатьох публікаціях. Проте, діяльність, спрямована на надання соціальної допомоги населенню і військовополоненим докладно і всебічно поки не досліджувалась. Ця діяльність епізодично висвітлена в монографії В. Шайкан «Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни» [1]. Відтак, цей історичний аспект вимагає додаткового окремого історичного вивчення.

В ході дослідження було залучено і вперше введено до наукового обігу архівні матеріали, які зберігаються у державних архівах Дніпропетровської, Миколаївської, Полтавської та Херсонської областей. Зокрема це матеріали наступних фондів: Української допоміжної управи міста Дніпропетровська, міської управи міста Миколаєва, Петропавлівської та Голопристанської районних управ, Ново-Бузької районної контори торгівлі та заготівель. Не менш важливими є також публікації українських колабораціоністських газет «Голос Дніпра» (Херсон) та «Голос Полтавщини» (Полтава).

Активне надання соціальної допомоги малозабезпеченому населенню і військовополоненим з боку українських колабораціоністських органів місцевого самоврядування розпочалося з кінця 1941 р. Тоді німецьким загарбникам вдалося окупувати майже всю територію України і сформувати систему місцевої окупаційної адміністрації. Останній вдалося певним чином налагодити в Україні торгівлю, фінанси, сферу обслуговування, ремісництво і частину зруйнованої промисловості. Це дало можливість акумулювати хоч і незначні, але достатні для надання соціальної допомоги кошти.

Так, у 1942 р. для надання соціальної допомоги найбільшій частині населенню Херсона міською управою було виділено 200 тис. крб. [2]. Причому соціальна допомога малозабезпеченому населенню надавалася не лише у містах, а й у сільських районах. Голопристанська районна управа на Херсонщині регулярно надавала грошову допомогу найбільшій частині сім'ям. Після розгляду 2369 заяв протягом квітня – вересня 1942 р., до 31 жовтня районною управою було виплачено 211432 крб. 2250 господарям з 6215 утриманнями. Також Голопристанська районна управа надавала малозабезпеченому населенню найнеобхідніші продукти харчування. У цей же період безкоштовно забезпечено продуктами: 3062 службовці організацій та 5496 непрацездатних членів їх сімей, а також 2391 мешканець району «інших категорій» і 3145 непрацездатних членів їх сімей. Їм було роздано: 62602 кг борошна, 6337 кг крупи, 13127 л молока, 4780 кг свіжої риби, 4565 кг солоні риби, 1711 кг капусти, 797 кг буряку, 1048 кг моркви [3, 40-51]. На Херсонщині районні та міські управи навіть спромоглися виплачували пенсії особам похилого віку та інвалідам в розмірі від 50 до 100 крб. [4, 99]. Для цього проводилась реєстрація інвалідів місцевою адміністрацією [2].

Допомогу продуктами харчування отримували і українські поліцейські. В Ново-Бузькому районі на Миколаївщині 1942 р. поліція отримувала на місяць: 99 кг хліба, 8,25 кг м'яса і 19,8 кг масла на 33 особи (м. Новий Буг); 39 кг хліба, 3,25 кг м'яса і 7,8 кг масла на 13 осіб (с. Баратовка); 15 кг хліба, 1,25 кг м'яса і 3 кг масла на 5 осіб (с. Нова Дмитрівка); 39 кг хліба, 3,25 кг м'яса і 7,8 кг масла на 13 осіб (с. Юровка); 21 кг хліба, 1,75 кг м'яса і 4,2 кг масла на 7 осіб (с. Велика Матвіївка); 18 кг хліба, 1,5 кг м'яса і 3,6 кг масла на 6 осіб (с. Ново-Антонівка) [6, 23].

Слід зазначити, що соціальна допомога населенню України надавалася не тільки колабораціоністськими органами місцевого самоврядування, а й окупаційними структурами і військами. На півдні України (в німецькій зоні окупації) місцевим молдованам надсилали з Румунії